

MAGYAR SZEMLE

1930 JANUÁR
SZÁM

VIII. KÖTET, X, (29.)

A KÖZÉPKORI KIRÁLYSÁG BOMLÁSA

TÖRTÉNETÜNKNEK látszatra legszínvonalabb korszaka — a XII. század — megoldotta a keresztény királyság alapítása óta aktuális nehéz problémákat, kiegyenlítette a XI. század békéjét feldőló nagy ellentéteket, megteremtette a nemzet ethnikai és lelki egységét, a politikai és társadalmi egyensúlyt. II. Endre korának mozgalmában ez az egyensúly újra megrendült, az egységen rés támadt, az ellentétek újra felütötték fejüket, de a királyi hatalom és társadalmi szervezet ereje útját állta a bomlásnak. A középkor intézményeinek átalakítására hivatott nagy evolúciót megakadályozni Béla reakciós kormánya sem tudta, de az átalakulás ütemét mérsékelve reményt keltett, hogy a nemzet és királyság kisebb megrázkódtatások árán, katasztrófa nélkül térhet az új fejlődés útjára. A tatárjárás ezt a reménységet megsemmisítette. A nagy katasztrófa nyomán újraéledtek a rég elfeledett nehéz problémák, feltámadtak a régi ellentétek, megbomlott az ethnikai és lelki egység, felborult a társadalom egyensúlya.

A honfoglaló magyarság közvetlenül a foglalás előtt és az új haza területén sokféle keleti és nyugati néptörredékkal került szoros érintkezésbe, sőt életközösségbe. A XI. és XII. század folyamán azonban a magyar szállástelepek közé ékelt régi nemzetiségi szigetek jóformán mind eltűntek, felszívódtak az államalkotó magyar népbe. Nyelvét és ethnikus különállását — néhány népesebb német és vallon telepes községen kívül — csak az északnyugati határvidéken a magyarságtól eléggé elszigetelt helyzetben, zárt tömegben élő tótság és Szlavóniának Szent László idejében magyar fennhatóság alá került népe tudta megőrizni. Az ország belterületén a magyarság ethnikailag egységes kompakt tömegben élt. Ezt a zárt ethnikai egységet a XII. századi telepítőakció sem bontotta meg, mert a nagyobb tömegben bevándorló németek s a délfelé mind sűrűbben beszivárgó oláhok a perifériákon — a Szepességben és Erdélyben — települtek meg és endogám életre rendezkedtek be. A XIII. században azonban keleti bevándorlók hatalmas tömege ékelődött a magyarok közé.

II. Endre korában a latin császárság és tatár hatalom nyomása alól menekülő arab, bolgár, bessenyő, kún töredékek, jobbára mohamedánok, mint akkor nevezték: izmaeliták, szerecsenek, nyugatról a keresztshadjáratok nyomán kelt üldözés elől zsidók jöttek nagyszámban Magyarországra. Ezek az elemek az Alföld és Dunántúl színmagyar

lakossága közé telepedtek. Nyelvben gyorsan magyarosodtak, de hitben és szokásban idegenek maradtak. II. Endre kormányának védelme alatt az izmaeliták és zsidók nagy vagyonhoz, befolyáshoz, hatalomhoz jutottak s a magyarok közül is sokat a maguk hitére csábítottak. A tatárjárás után az izmaeliták száma új bevándorlókkal gyarapodott és megindult a pogány kúnok, jászok, szkizmatikus oláh és oroszok tömegesebb bevándorlása is. A XII. századi telepésekkel szemben a kúnok és jászok az Alföld korábban magyarulta és lakatlan vidékém telepedtek meg és a magyar kismemesekkel, serviensekkel egyenjogú katonáskodó birtokososztályként éltek a magyarságba.

Közvetlenül a tatárjárás után hét kún törzs népe — mintegy száz-ezer ember — költözött be. Szállásföldül a Duna-Tisza közén, a Körös mentén s attól délre, a Maros és Temes folyók közt jobbra az elnéptelenedett várföldből és a koronára háramlott nemesi birtokból kaptak örökbirtokot. A betelepülési feltételek értelmében a maguk törzsfoinek hatósága alatt nemzeti önkormányzatban, régi jogszokásaik szerint, nomád módra éltek s emiatt első érintkezésük a szomszédságban lakó magyarsággal nem a legbarátságosabb volt. De ez a viszony alig egy-két évtized alatt megváltozott. A Tiszavidék megritkult, háborúban eldurvult lakossága rokont, barátot látott a pogány kánokban s hamarosan megkedvelte a keresztény erkölccsel és nyugati szokásokkal merőben ellentétes életmódjukat, független, szabados életüket és szilaj erkölcsüket. Nemcsak a köznép, hanem a birtokosság is szívesen barátkozott velük s aki nem barátkozott is — mert lenézte őket — szívesen hódolt pogány szokásaiknak, laza erkölcsüknek. Politikai okok még a királyi udvart is rákényszerítették a kún barátságra s a hitbuzgó IV. Bélának, mikor fiát a kereszténnyé lett kún fejedelem leányával házасította össze, tőrnie kellett, hogy neki hűséget fogadó új rokonai karddal kettévágott kutya dögére pogányul esküdjenek. István király kún házasságával megindult az előkelő magyarság és a kúnóság vérkeveredése. A kúnok közül sokan léptek házasságra magyar nővel s a magyarok is szívesen választottak feleséget és — aminek kún példára most nagy divatja lett — ágyast a szép, tüzes kún leányok közül. Ennek a vérkeveredésnek eredménye lett a XII. század keresztény magyarjától lényegesen különböző, törökös és pogányhajlamu tiszai magyarság kialakulása, melynek legjellemzőbb, bár végletes képviselője maga Kún László király, IV. Béla pogányhajlandóságú és pogányerkölcsű unokája volt.

A keleti pogány rokonság becsülete Julián barát „nagy-magyarországi“ útja és a kúnok betelepődése óta nagyon megnövekedett. Sokan ábrándoztak az elszakadt testvérekkel és más keleti rokonnépekkel való egyesülésről, a tatárvész idején megbízhatatlannak bizonyult nyugati közösségtől való elszakadásról. Szent István nyugati koncepciójával szemben, mint később a török veszedelem és legutóbb a balkáni szomszédok rablótámadása idején, felmerült a keleti szövetség — ma

úgy mondanák: turáni szövetség gondolata. Béla 1252-ben a pápához írt levelében még a tatárokkal egy sorban, a magyarságot is magában foglaló nyugati kereszténység vad és kegyetlen ellenségeként emlegeti Attilát. Kunná lett unokájának udvari történetírója, Kézai Simon mester, a régi krónikások hőseit — honfoglaló Árpádot és Kegyes László királyt — detronizálva, a nemzeti hérosz trónjára emelte Attilát, mint a királyi család legendás hírű őst s maga Kún László tatár-csapatok élén készült nyugat keresztény népei ellen vonulni.

Mialatt az ország keleti részében a Tiszavidék magyarsága lélekben, szokásban és erkölcsökben egyaránt keleti, törökös színezethez jutott, az ország nyugati határán birtokos indigena-nemzetségek egy része német orientációt vett. A foglaló magyar nemzetségek és indigenák ellentéte már korábban is felismerhető volt s Bánk bán és társai mozgalmá reakció volt a német és németbarát indigena tanácsosok malmával szemben. IV. Béla erélyes kormányzata idején ez az ellentét elsimulni látszott, de a lelkek mélyén továbbélt a vetélkedés s az erős központi hatalom nyomásának megszűntével teljes erővel ütközött ki. A hét vezér és száznolc foglaló nemzetség ivadékai őseik fejedelmválasztására, a foglalás jogára s ezen alapuló kiváltságos birtokjogokra hivatkozva, magukat tekintették az ország egyedüli mainak. Az indigenák viszont büszkélkedve emlegették, hogy a magyarságot őseik segítettek a pogányság fertőjéből kiemelni, s ezért őket kiváltságos helyzet illeti meg. Szent István német vitézeinek ivadékai s a később beköltözött francia, olasz, német és szláv eredetű nemzetségek is már jórészen elmagyarosodtak. De az ország nyugati határszélén birtokos német származású nemzetségekben és ágakban a szomszédsággal való folytonos érintkezés és házassági kapcsolatok ébren tartották a német származás tudatát s a maguk előkelőségének bizonyítására átvették a régi indigenák hagyományait. Héder-nembeli Kőszegi Henrik és fiai fennhirdették s még IV. László jámbor papjával is el tudták hitetni, hogy ősüket Géza fejedelem hívta be pogány magyarjai térítésére, holott alig száz éve, II. Géza korában vándorolt be az országba. Ugyanígy hivalkodtak származásukkal a Gutkeledék és Győrök, kiknek ősei egykor a magyar királyság leigázására törekvő III. Henrik császár érdekeit képviselték Péter és Salamon udvarában. Ezek az mák, kikhez velük rokonságba keveredett magyar urak — a Geregyék, Pécek, Borsák — és a legutóbbi időben bevándorolt Hahótok egyik ága, a spanyol Simon fiai, a cseh Mérék is csatlakoztak, előharcosaivá lettek a királyi hatalom és tekintély rovására előtörökvő nyugati hűbéri eszméknek és rendi szellemnek, mely odaát Németországban ép e korban kezd a tartományúri oligarchiában kicsúcsosodni és eltorzulni.

A Kőszegiek és társaik hazánkban elsőkül kezdték a maguk birtokát és a gondjukra bizott vármegyéket örökös tartománynak tekinteni s mikor az udvarral összeütköztek, gondolkodás nélkül szakították le

azokat az ország testéről. Vágyaik, céljaik, törekvéseik nyugat felé vonták őket. Kőszegi Henrik és Gutkeled Joákim — e csoport két vezető alakja — nevelésük szerint németek voltak, német földről házasodtak s mindketten birodalmi tartományra vágytak. Ha odaát a Tisza vidékén a keresztény államrenddel ellenséges keleti elemek bomlasztó működése kezdte ki a magyar királyság hatalmas épületét, nyugaton a Hohenstaufok bukása után anarchiába sülyedt Németbirodalom hatalmaskodó tartományurainak féktelen szelleme kezdte meg a maga romboló munkáját.

A két ellentétes csoport között középen állt a keresztény magyarság hatalmas tábor, a foglaló nemzetségek és a magyarságba beolvadt indigenák főúri ivadékeit, a horvát-dalmát főurakat s a dunántúli és felvidéki kisnemeseiket, servienseket felölelő csoport, melyet műveltségbeli, vagyoni és osztálykülönbségek ugyan számos rétegre tagoltak, de összefűzött a másik két csoport tagjaiból hiányzó feltétlen királytisztelet. A hűbéri eszmék, a rendi szellem hatása alól ezek sem tudták magukat kivonni, a királyi hatalom korlátozására irányuló törekvés náluk is felismerhető, de az 6 alkotmányos és hatalmi törekvésüknek gátat szabott Szent István vééréhez és a királyi hatalom szimbólumaként emlegetett koronájához való szilárd ragaszkodásuk. Ha maguk éreztették is királyukkal hatalmukat, a hűség útjáról Kőszegi Henrikként soha le nem tértek s míg élt az Árpádháznak egy sarjadéka, idegen uralkodókkal — még Árpád nőági ivadékaival — szemben is híven kitartottak az őstük választotta első fejedelem örökösei mellett.

A nemzetnek ez a hármas ethnikus tagoltsága rányomta bélyegét a XIII. század utolsó negyedének küzdelmeire. A pártharcok irányító erői közt világosan felismerhető a német-magyar-kún ellentét romboló ereje.

Az ETHNIKAI egység megbomlásával egyidőben a nemzet lelki egységében is szakadás történt. A XII. században kialakult keresztény magyar lélek a szerzetesi aszkétizmus és a lovagi eszmény hatása alatt továbbépült, továbbhaladt a vallási és erkölcsi tökéletesedés útján, de mellette felütötte fejét a tagadás, a pogány reakció és az erkölcsi eldurvulás szelleme.

A magyar társadalom széles rétegeinek félszázad óta folyton növekvő buzgalma a tatárjárás nyomán kelt rémület és lelki depresszió hatása alatt még fokozódott. A nép nagy tömegei Istennél kerestek vigasztalást a nyomorúság idején. A templomok megteltek könyörgőkkel s a vigasztalás mestereinek — Szent Ferenc és Szent Domokos fiainak — bő aratásuk nyílt lelkekben. Mint IV. Béla legkisebb leányát, Margitot, mások is sókan Istennek szentelték, kolostorba adták gyermekeiket vagy maguk tértek szerzetesi életre. A minoriták és prédikátorok hirtelen elszaporodó rendházainak cellái világról lemondó birtokos urakkal,

nemes asszonyokkal és leányokkal teltek meg. A kolduló rendek világi testvérei, a tertiarusok — élükön IV. Bélával és feleségével — a családba is bevették az askézizmus szellemét. Sokan remete életre adták magukat s a Mecsek, Pilis, Bakony remetéinek száma oly mértékben növekedett meg, hogy Őzséb volt esztergomi kanonok 1246-ban már külön renddé szervezi remetetésait s ezzel alapját veti a Remete Szent Pálról nevezett magyar pálosrendnek.

A szerzetesi szellemnek ez a terjeszkedése a vallásos felbuzdulás jele volt. Erre vall az olasz flagellánsok önsanyargató mozgalmának nagy hatása is. A teljes bűnbánatot nyilvános vezekléssel, önkínzással és egymás korbácsolásával megvalósító rajongók extázisa távol állt a nyugodt, szemlélődő magyar lélektől, de a tatárvést követő nyomorúságok közepeit mégis sok követőre talált a megkínzott szegény nép körében. Ez a rajongó mozgalom a remeték és szerzetbe lépettek askézikus felbuzdulásával együtt utolsó kirezgése volt a ciliciumviselő Lukács érsek magyarosan szemérmes, titkolt askézisével megindult vallási renaissancának. Míg az askézikus életeszményért rajongók magányba vonulva, vagy királyuk példájára családjuk körében és a közéletben igyekeztek a maguk szent ideálját megközelíteni, a másik oldalon már feltűnik a világi örömeikben, testi élvezetekben és vad kihágásokban dúskálódóknak a hit és erkölcs korlátait döngető tábora.

Tamás spalatoï föesperes puhasággal, játékos, fényűző étellel és a harcos erények megvetésével vádolta a tatárjárás előtti nemzedéket. Most nagy öröme telhetett a változásban, mert a tatárjárás után a fegyverforgatás, harc és verekedés sokaknak szinte életszükségletévé lett. A tatárok kitakarodása után elvetemedett emberek, közöttük nem egy kincsre, vagyonra éhes birtokos úr is üldözött, megtépett honfitársainak pusztítására és megrontására tört. Sok embert a nyomorúság, anyagi romlás vitt a rablás, fosztogatás útjára. Másokat a harcos élet keményített meg. Az ellenségek és rablók elleni védekezés, majd a két király harca, hatalmaskodó urak és rakoncátlan kúnok támadásai életükben és vagyonukban támadott békés embereket is küzdelemre, harcra ingereltek. Még a papok is kardot, szekercét viseltek s alig néhány évvel IV, Béla halála után a pécsi püspök fegyverrel veri ki győri székvárosából püspöktársát. A főúri papok elszaporodása kezdetben a vallásos buzgalom jele volt, idővel mégis a főpapság teljes elvilágiasodására vezetett. Az előkelő főpapok közt kevés volt a Lukács és Róbert érsekekhez hasonló, askéta hajlandóságú egyházi férfiú. Inkább a lovagpapok, majd a nagyúri, diplomata főpapok típusa került felszínre, kiket nemsokára nyomon követtek a világi életet élő, világi javakért küzdő, hatalmaskodó arisztokrata-főpapok. A főúri családok szinte kizárólagos jogot formáltak a főpapi stallumokra s IV. Kelemen pápa 1262-ben csak egész tekintélye latba vetésével tudta a nagyképzetségű, de alacsony származású Timót föesperes zágrábi püspökségét kierőszakolni.

Az 1279. évi budai zsinat határozatai megrázó képet adnak a papság erkölcsi süllyedéséről és a világi társadalom eldurvulásáról. Ekkor már javában folyt országszerte az emberirtó vérbosszúharc, a politikai ellenfelek üldözése, vagyonuk pusztítása, a szegények elnyomása, a fékjüket vesztett nagyurak hatalmaskodása. A tatárjárás borzalmaiban eldurvult emberi lélek örömet lelte a vérengzésben, embertársai pusztításában és mindezt eszköznek tekintette vagyona, hatalma gyarapítására. A hadviselés is eldurvult, kegyetlenebbé lett. Főcélja a zsákmány és fogolyszerzés, a magánvagyon gyarapítása s a harcoló csapatok útján felégetett, feldúlt egyházak és városok, kipusztult falvak romja, megkínzott foglyok jajgatása beszélt a katonai erkölcs teljes eldurvulásáról. Ezzel a durva harcos szellemmel együttjárt az erkölcsi felfogás, a szórakozás, a mindennapi élet eldurvulása, amit a kún elem befolyása is növelt. A pogány szokások, féktelen mulatozás, tivornyázás, verekedés, kockajáték, ágyastartás, szent helyek megfertőzése napirenden volt.

Az erkölcsi süllyedéssel karöltve jelentkezett a vallási közömbösség és hitbéli kételkedés járványa. A keresztes-hadjáratok nyomán Európaszerte térhódító keleti eretnokségeknek magyar földön nem volt talaja. Annál több eredménnyel hódított II. Endre idejében az iszlám s a tatárjárás után a kúnok elasztikus és babonás pogány hite. A nép körében sok helyt elterjedt a kún bálványtisztelet és egyéb pogány szertartások üzése. Az alsó papság körében itt-ott a keleti egyház rítusa hódított. A szentségek kiszolgáltatásában, cerimóniákban, sőt a papi nősülés tekintetében is a görög egyház gyakorlatát követték. A műveltebb világiak hitelvekről vitatkoztak és szembeszálltak az egyház tanításával. A tudományban járatlan papok pedig gyakorta azt sem tudták, miképpen szálljanak a kételkedőkkel vitába. A papság s vele az egyház tekintélye aláhanyatlott és a templomjáró, imádkozó tömegekkel szemben egy más, tán még nagyobb tömeg teljesen elhanyagolta vallási kötelességeit. A szent helyeket, templomokat, temetőket világi ügyletekkel, kereskedéssel, pogány szertartásokkal szennyezték be. Pap nélkül kereszteltek és házasodtak. A papokat üldözték, verték, csonkították. Hatalmaskodó urak beavatkoztak az egyházi törvénykezésbe, lefoglalták a templomokat, kolostorokat s azokat rablók, fosztogatók tanyájául, tivornyák színhelyéül, sőt barmok istállójául használták fel. Párharcok idején nem kíméltek sem templomot, sem kolostort, sem iskolát. Így esett áldozatul féktelen főurak támadásának a veszprémi káptalan híres főiskolája és könyvtára, a székesfehérvári, szepesi, győri, nyitrai és gyulafehérvári káptalanok levéltára s a küzdő seregek útját országszerte kirabolt, leégett egyházak romjai jelölték.

A keresztény magyarság kezdett visszasüllyedni abba az erkölcsi állapotba, ahonnet kétszáz év előtt Szent István, Szent László és munkatársaik kiemelték. A nyugati írók a keleti harcmodorhoz, pogány viselkedéshez és szokásokhoz visszatért magyar lovasokat és kún, orosz, rác,

oláh segítőcsapataikat ismét oly gyűlölettel és borzalommal emlegetik, mint egykor a kalandozások korában.

A NEMZET ethnikai és lelki egységében bekövetkezett szakadással párhuzamosan indult bomlásnak a társadalom régi szervezete is. A vérségi köteléken és hűbéri kapcsolaton nyugvó társadalmi közösségek helyébe vagyon és foglalkozás szerint csoportosuló osztályok lépnek.

A szállásbirtoktól, nemzetségi vagyontól független adománybirtok élvezete már a XIII. század elején válaszfalat emelt gazdagabb és szegényebb nemzetségek, gazdagabb és szegényebb ágak és nemzetségtagok közé. Az udvari tisztek, ispánok és nagyobb adománybirtokosok dús-gazdag családjait életmódjuk, társadalmi és közéleti pozíciójuk, gazdasági és hatalmi érdekeik azonossága csoportosulásra, szövetezésre, osztályalakításra készíti. A nemzetségek közép- és kisbirtokos tagjait viszont az érdekközösség, a vagyoni helyzet, életmód és foglalkozás azonossága a nemesség alsó határáig emelkedett királyi hűbères vitézek — serviensek és várjobbágyok — társaságára, velük együttes szervezkedésre utalja. Az ilykép kialakuló két réteg közt gazdasági érdekellentét és társadalmi szakadék támad s ezzel megindul a régi vérségi szervezet bomlása.

A tatárjárás és a nyomában járó éhség, járvány, rablóvilág addig példátlan vagyoni eltolódásokat eredményezett. A tatárok útjába került birtokos nemzetségek és családok közül sok teljesen kipusztult, mások elszegényedtek s ugyanerre a sorsra jutottak gazdag birtokos nemzetségeknek az elpusztult részekén élő ágai. A Tisza mentén birtokos urak földje a kún szállások közt néptelenül, megműveledenül terpeszkedett, lakossága elmenekült vagy a tatár kard áldozatává lett. Az alföldi birtokosság a dunántúllal és felvidékivel szemben hátrányba került, elszegényedett s más vidéken is szakadék támadt a nagy és kisvagyonú nemzetségek, ágak és családok közt. Ezeket a különbségeket még-nagyobbra fokozta IV. Béla tatárjárás utáni adományozási rendszere.

A honvédelmi rendszer kiépítésére és akihalt területek benépesítésére irányuló törekvés a birtokadományozás kérdésében Bélát korábbi merev álláspontjának módosítására bírta. Az örökadományok jogosultságát most sem ismerte el, de hűbéri kötelezettségekkel, várépítés és védelem, csapatfenntartás, katonaillesztés kötelezettségével terhelten nagy birtoktesteket adományozott híveinek, különösen udvari méltóságot és ispánságot viselő főtisztjeinek, kik ilyképen most már nemcsak hivataluk, hanem vagyoni helyzetük következtében is messze kiemelkedtek társadalmi osztályukból. Mivel pedig Béla a kormányzat és köz-igazgatás folytonosságát tartva szem előtt, tartózkodott a gyakori személycserétől, az állandóan élvezett és gyakorolt ispáni, báni, vajdai hatalom észrevétlenül egybeolvadt a tisztséget viselő nagybirtokosok földesúri hatalmával. A méltóságviselő bárók családjai hatalmuk növe-

kedtével nemcsak ragaszkodtak, hanem jogot is formáltak az évtizedek óta viselt méltósághoz. Az ispánságot és tartományt magánbirtokuknak kezdik tekinteni s megszületik a tisztségek örökössé tételére irányuló törekvés.

A nagybirtok, a kiemelkedő vagyoni helyzet magában nem lett volna elegendő a bárók hatalmi állásának megalapozására, a hivatalos ispáni hatalommal párosulva azonban egy-egy vármegye, vidék vagy tartomány urává tette őket s ha tisztségük örökös természetű legfőbb helyet még nem is jutott elismeréshez, a gyakorlatban mégis annak volt tekinthető. A XI—XII. századi principes (primates, optimates) királytól függő tisztviselő-arisztokráciája a francia lovagtársadalom szokása szerint báró néven emlegetett nagybirtokos és méltóságviselő születési arisztokráciának adott helyet.

IV. Béla tisztában volt az új alakulásban rejlő nagy veszedelemmel, hiszen II. Endre „báróinak“ egészen az ország felosztásáig terjedő hatalmi törekvéseit ő törte le a legkíméletlenebb erőszakkal. Most hogy a körülményekkel megalkudva maga is kénytelen volt az új arisztokrácia kialakulását elősegíteni, személyi és tárgyi garanciákat keresett, hogy a bárók hatalma a királyságra veszedelmessé ne válhasson. Kiváló emberismeretével és erélyével sikerült is elérnie, hogy nagy vagyonra, hatalomra szert tett bárói élete végéig hűségesen ragaszkodtak hozzá s hatalmukat vele szemben használni soha meg sem kísérelték. Tárgyi garanciát az adományok hűbéres természetének kidomborításán kívül a nagybirtoktól független katonáskodó népelemek erősítése által igyekezett szerezni. A várkötelékhez nem tartozó hűbéres vitézi elem, a király zászlaja alatt harcoló s tőle közvetlenül függő királyi nemes serviensek szaporítására és erősítésére törekedett. Vitézi érdemek és más szolgálatok jutalmául egyre több várjobbágyot, várszolgát és szabadost emelt serviensi rangra s minden eszközzel előmozdította területi szervezkedésüket, vármegyei önkormányzatukat. Az egyes királyi várak területi körzetében, vagyis megyéjében lakó királyi serviensek — szószerint: „királyi szolgák“ — a XIII. század harmadik évtizede óta társadalmi és közigazgatási közösségekbe — communitasokba — tömörültek, évenként többször gyűléseztek s maguk közül ügyeik intézésére „szolgabírákat“, későbbi latin terminus szerint „nemesi bírákat“ — iudices nobilium, iudlium — választottak s e szolgabírák az ispántól függetlenül ítékeztek a vármegyei közösséghez tartozó nemes serviensek ügyeiben. Fellebbezési hatóságuk a királyi ítélőszék maradt s Béla 1267-ben két fiával egyetértésben kibocsátott kiváltságlevelében nemcsak szankcionálta a serviensek évtizedes gyakorlatban kialakult szabad bíróválasztási jogát, hanem a szolgabírónak a Szent István-napi királyi ítélőszéken is fontos szerepet juttatott. E kiváltságlevelében az Aranybulla és az 1231. évi privilegium intézkedéseit megerősítve, kifejezetten elismerte a serviensek nemességét is, mikor őket minduntalan nobilis-

nek, nemesnek nevezi, csupán a bevezetésben hangsúlyozva, hogy nem az egész nemességről, hanem csak a kiváltságaik megerősítését kérő universi servientes regales-ról van szó. A serviensek öröklési jogának Szabályozásánál elrendelte, hogy az örökös nélkül meghalt nemes serviens javairól a király „a jog rendje szerint“, vagyis az 1222. és 1231. évi határozatok értelmében, de már „az elhunyt rokonainak és nemzetiségének, valamint a báróknak jelenlétében“, vagyis ezek tanácsának és kéréseinek meghallgatásával fog határozni, a hadban elesettek birtokát pedig rokonai, a nemzeti öröklési jog szerint, minden korlátozás nélkül öröklik. Ez az intézkedés ismét egy nagy lépéssel vitte közelebb a serviensek osztályát a teljesjogú foglaló nemességhez s nyomában gyors ütemet vesz a nemesi rangra emelkedett királyi serviensek, majd két századdal később a XIII. század végén már „elszegényedett nemeseknek“ tartott várjobbágyok összeolvadása a foglaló nemesség alsóbb, szegényebb rétegével.

A tatárjárás előtt minden vagyoni és társadalmi különbség mellett is egységes nemesség két osztályra szakadt, a nagybirtokos és tisztségviselő bárók — barones, — főnemesi- és a katonáskodó nemesek — nobiles közép- és kisbirtokos köznemesi osztályára. Ebbe a köznemesi osztályba olvadtak be a régi hűbéres vitézi osztályok nagy tömegei mellett a nemesi jogokat élvező szabad kunok és székelyek is. A főnemesi osztályon belül pedig nemsokára megindult az az oligarchikus irányú fejlődési folyamat, amely Németországban már a XIII. század derekán kulminációjához jutott a többi tartományúr fölé emelkedő választófejedelmek hétfejű oligarchiájában.

A tartományok és megyék örökös birtokká tételére irányuló törekvés általánossá vált és teljes eredménnyel járt. Az utolsó Árpádok sorra eladományozták a régi típusú kis szlavóniai várispánságokat s IV. László a magyar vármegyék közül is sokat eladományozott. Ezeket az adományait — Ung vármegyének Aba Amadé javára tett örökadományát kivéve — III. Endre megsemmisítette ugyan, de a fejlődésnek gátat szabni nem tudott, mert a királyi adományon kívül az örökös ispánságnak más jogforrása is volt: az erőszak. A hatalmaskodó bárók — a Kőszegiek, Csákok, Abák, Borsák, Subichok — a hatalmi körzetükbe eső vármegyéket önhatalmúlag tartották birtokukban s Erdély, Szlavónia és Horvátország örök hűberré alakításával is megpróbálkoztak. Az udvari méltóságok viselői a század végén folytonosan változtak, a tisztségek kézzől-kézre vándoroltak, a vajdaságot és bánágot azonban mindig az illető tartományban nagy birtokkal rendelkező fourak kapták. IV. László és III. Endre korában az egyik párt állandó vajdája az idősebb Csák Máté, a másiké Geregye Miklós, majd Borsa Lóránd volt, míg végülis Kán Lászlónak sikerült Erdélyt másfél évtizedre örökös tartományként birtokába vennie. A szlavón bánágot húsz esztendőn át a Kőszegiek viselték s uralmukat az ellenpárt is

túrni volt kénytelen kormányrajutása idején, míg végre a Babonicsfiakban velük mérkőzni képes ellenfélre találtak. A tengermelléken Subich Pál 1274 óta minden kormányváltozás ellenére állandóan viselte a báni tisztét s 1293-ban sikerült neki III. Endrétől, majd az Anjouktól is örökhűbérül megszereznie Dalmáciát és Horvátországot, fel egészen Modrusig és Gecskáig, a Frangepánok örökös tartományáig. Kőszegi Iván az Anjou-párthoz csatlakozva szerzett jogcímet Sopron és Vas vármegyék örökös ispánságára, Csák Máté pedig 1302-ben cseh László (Vencel) királytól kapta meg örökbirtokul Trencsén mellé Nyitra vármegyét s az adományként vagy foglalás útján kezébe került összes királyi várakat és megyéket, az egész Északnyugati Felvidéket.

A királyi vármegyék és tartományok örökhűbérül való megszerzése természetes kísérőjelensége volt a királyi hatalommal vetekedő tartományúri hatalmak kialakulásának, melyek gyökere IV. Béla honvédelmi célzatú birtokadományaira nyúlik vissza. Az új magánhatalmak, tartományurasságok megalapítói IV. Béla legjobb hívei közül kerültek ki. Az első oligarchikus méretű magánhatalom alapítója IV. Béla utolsó bánja — Kőszegi Henrik — volt, az oligarcha four új típusának első, erőteljes képviselője. Henrik nyugatmagyarországi és szlavóniai földesúri magánhatalmát a Héder-, Gutkeled-, Geregye-, Péc- és más nemzetségek, valamint a bánság hatalmi koalíciójává, a magyar történetben addig ismeretlen tartományúri hatalomrápá növelte. Vele és pártjával szemben kezdetben egy országos jellegű párt állt, a foglaló magyar nemzetségek s velük rokonszenvező indigenacsaládok, a horvát-dalmát nemzetségek és a köznemesi elem koalíciója. Később azonban ez a párt is mindinkább családi magánhatalmak szövetségének jellegét öltötte fel és kisebb tartományúri pártokra szakadt.

Az északnyugati felvidéken a Csák nemzetség — Béla tárnokmesterének ivadéka — építette ki valamennyi oligarcha-hatalom közül legnagyobb méretűvé fejlődött magánhatalmát. Északkeleten az Abák, a gömör-borsodi erdővidéken az Ákos-nem Emye bántól származó ága, a Tiszántúl Borsa nembeli Tamás fiai, Erdélyben Kán László, a tengerparton a Zrinyi-ös Subichok, tőlük északra a Frangepánok, Szlavóniában a Blagay-ös Vodicsai István és Babonics fiai, Boszniában a régi báni családból származó Kotroman István alapítottak egész vármegyékre és tartományokra kiterjedő hatalmat. Mellettük egész sora alakult ki a kisebb családi hatalmaknak, aminő a Geregyék, Monoszlók, Gutkeledek, Pecek, Hontpázmányok, Rátótok és más nemzetségek katonai értékű földesúri hatalma volt. Ezek a kisebb bárók nagyobbméretű politikai akciókra nem voltak képesek s ezért egyik vagy másik vezető magánhatalomhoz csatlakozva, igyekeztek a maguk gyarapodását biztosítani s annak erejét növelni.

A nagybirtokon és családi szövetségen alapuló magánhatalmak mellett jelentős erőt képviseltek az erdélyi székelyek, szepesi és erdélyi

szászok és kunok kompakt egységet alkotó autonóm szervezetei. Ezek a század végén hol egyik, hol másik párt oldalán avatkoztak a párt-harcokba, de a kúnok önálló politikát is megkíséreltek. IV. László uralkodásának utolsó éveiben a Csákok, Abák, Kőszegiek pártküzdelmét néhány esztendőre az öncélú kún-párt beavatkozása tette színesebbé és véresebbé.

A század végén már a polgári osztály is megjelent a politikai küzdőtéren. Esztergom polgárai az érsekkel szemben, a budaiak az Anjou-párttal és a római egyházzal szembeszállva tettek tanúságot fegyvereik és autonóm szervezetük erejéről, de országos viszonylatban az oligarchák hatalmával szemben még gyengék voltak s a pártharcok idején a városok ellen vonuló magánhadseregek előtt mindig meg kellett hódolniuk.

Nem sokkal kedvezőbb volt a helyzete a vármegyékben szerte-szórt köznemességnek sem. Országos gyülekezetük, fegyveres erejük, mikor valamennyien együtt voltak, erős hatalmi tényező volt, de odahaza a vármegyében szinte tehetetlenek, a szomszédos bárók tartomány-úri hatalmával szemben. E bárók döntő befolyást szereztek a hatalmi körzetükben működő önkormányzatokban s a köznemesek vagy meghódoltak, szolgálatába szegődtek a hatalmaskodó bárónak, vagy szenvedtek, pusztultak, szegényedtek üldözése következtében. Ezért igen sokan a bárók védelme alá húzódtak. A régi királyi serviensekhez hasonló új hűbéres vitézi osztály keletkezett, de ezeknek hűbérura már nem a király, hanem egyik vagy másik világi vagy egyházi nagybirtokos volt. A hűbéres nemeseknek ez a rétege a földesúri népelemek társadalmának felszínén mozgó, részben szabadtelepes-, részben szolgáló eredetű harcos jobbágyok, szabados vitézek és lovasszolgák emelkedő rétegével egyesült s velük együtt formálta ki a nyugati ministerialis lovagokra emlékeztető földesúri magánserviensek vagy familiárisok sajátos hűbéres néprétegét. E familiárisok egyik csoportja az egyházi birtokon egyházi védelem alatt élő praedialisták vagy egyházi nemesek osztálya. A familiaritás jogi szempontból a régi földesúri népelemekre nézve emelkedést jelentett, a szabad nemesekre és királyi serviensekre azonban süllyedést. Egyértelmű volt a nyugaton már századokkal előbb szokásos önkéntesnek tetsző, de valójában kikényszerített szolgálatbaállással, a szabad nemesek és királyi hűbéres vitézek magánhűbéresekké alacsonyodásával.

A familiaritás kialakulása mélyreható következményekkel járt a legalsóbb társadalmi rétegek sorsára is. A földesurak a magasabb — gazdatiszti, udvari, felügyeleti, vitézi s más efféle — funkciókra servienseik, familiárisaik közül választották ki az alkalmas embereket s így a szolganépség hasonló természetű szolgálatára többé nem reflektáltak. Ruházati, fényűzési szükségleteiket pedig — az igények emelkedésével — már nem háziipari termékekkel, hanem hivatásos iparosok munkájával, vásárlás útján elégítették ki. Ily körülmények közt teljesen elvesztette értelmét a szabados és szolgáló népségnek foglalkozás, — helyesebben

úrisszolgáltatás — és szolgálat szerinti tagolása, csoportosítása. A földesurak a nép kötelezettségeinek egységesítésére törekszenek, ami a királyi birtokon már félszázaddal előbb megindult s ami a XIV. század derekán a paraszt-jobbágyok egységes osztályának kialakulására vezetett. Az új osztály „jobbágy“ nevét a földesúri nép egykor legelőkelőbb, tisztí és vitézi osztályától, kötelezettségeit azonban a legsúlyosabban terhelt szolgáretegtől örökölte.

Az új osztályalakulással, a bárók és köznemesek szervezkedésével szoros okozati összefüggésben következett be a királyi hatalom elhanyagolása és alkotmányos korlátozása.

A törvényhozó és kormányzóhatalom V. István idejéig teljes egészében a király kezében volt. Ha történt is kísérlet — így 1222-ben a főurak egy csoportja, 1231-ben a főpapság részéről — e hatalom alkotmányos korlátozására, csak múló sikerrel járt. IV. Béla és V. István éppoly korlátlanul gyakorolták királyi hatalmukat, mint XI. vagy XII. századi elődeik. Az 1267. évi törvény — az Aranybullához és az 1231. évi dekrétumhoz hasonlóan — a törvénylátó gyűlésre feljött nemesek és serviensek kezdeményezésére, de mégis önkéntes királyi elhatározással kibocsátott kiváltságlevél volt. A főtisztviselők közül alakult királyi tanács résztvett a törvényhozásban, de nem alkotmányos jogot gyakorló rendi testületként. A királyi tanács eredeti jellegéhez képest egészen IV. László koráig a korlátlan királyi kormány, tanácsadó és végrehajtó közege maradt. IV. László kiskorúsága idején azonban átalakult a báróknak a királyi hatalmat korlátozó kormányává, mely már részt követelt és kapott is a törvényhozó és kormányzóhatalomból. A főtisztviselők betöltésének s vele a királyi tanács összeállításának, a kormány kinevezésének joga, illetőleg hatalma a király kezéből az épen uralmon levő oligarchikus magánhatalmi csoport kezébe csúszott át. A tisztségek betöltése a királyi akaratra való hivatkozással, de valójában attól függetlenül, sőt gyakran ez akarattal ellenére, a pártok időszerinti helyzetének megfelelően történt.

A kormányzó- és törvényhozó-hatalmaknak ez a megosztása király és bárók közt és a mindenkor kormány pártszínezete szükségképpen vont maga után a királyi tekintély és hatalom erősítésére és pártcélokra egyaránt felhasználható többi hatalmi tényezők alkotmányos törekvéseinek elismerését. A főúri pártok egymással, a király velük szemben a papi és köznemesi osztályokat igyekeztek megnyerni s e végből előmozdították azok politikai jogainak érvényesülését. IV. László nagykorúsága óta, mikor a király és bárók küzdelme a hatalomért megindul, a számban meggyarapodott és megyéenként szervezkedő köznemesség is aktív politikai tényezővé lesz. A Szent István-napi fegyveres nemesi gyülekezethez 1277 óta törvényhozó országgyűlés — generális congregatio regni, parlamentium publicum regni — váltja fel. A gyülekezés

és tanácskozás a törvényt napokon követett „régí szokás“ szerint történt. A fegyveresen felvonuló köznemesség a papsággal együtt „a király és bárók hozzájárulásával, de a bárók távollétében“ külön gyülekezett és tanácskozott. A bárók nem vettek részt az országos gyűlésen, mert ők a királyi tanácsban, mint a kormányzóhatalom társbirtokosai királyukkal együtt gyakorolták jogaikat. A papságot és köznemességet nem maga a király hívta meg az országgyűlésre. „A király úr, az ország bárói és a többi bárók törvényes hozzájárulásával erre jogot szerevezve gyűltek egybe“, tanácskoztak és határoztak. Határozataikat nem a király, hanem „a király és bárók“ elé terjesztették megerősítés, mint ma mondanók: szentesítés és végrehajtás végett.

A kormányzatnak ebbe az oligarchikus formájába IV. László — nagykorúságát elérve — nem tudott belenyugodni, de utóda már leszámolt a tényleges hatalmi viszonyokkal. III. Endre — a velencei arisztokratikus köztársaságból hazajött utolsó Árpád-király — természetesnek találta, hogy hatalmát meg kell osztania a nemzeti akaratot kifejező rendi tényezőkkel. Trónját az ország sorsát intéző bárók, főpapok és nemesek elhatározásának köszönhetette s ezért önként és szívesen járult hozzá hatalmának alkotmányos korlátozásához. Csak arra vigyázott, hogy az oligarchia túlkapásaival szemben kellő befolyást és hatalmat biztosítson a többi rendi erőtényezőknek, a főpapságnak és köznemességnek. Mindjárt trónralépte után megerősíti az országgyűlés évenkénti összehívásáról és a királyi tanácsosok alkotmányos felelősségéről rendelkező országgyűlési határozatot és lemond a legfőbb országos tisztségek — a nádori, tárnokmesteri, országbírói és kancellári — méltóságok korlátlan betöltésének jogáról. Nyolc évvel később pedig a főpapság és köznemesség választott képviselőinek is helyet ad a királyi tanácsban.

Mindezekre az alkotmányjogi rendelkezésekre a királyi tanácsban, ülő oligarcha bárók hatalmának ellensúlyozása végett s a királyi hatalom érdekében volt szükség. Törvényes elrendelésük IV. László korának országgyűléseivel együtt az uralkodónak és a mögéje sorakozó főpapi és köznemesi rendeknek a hatalmaskodó oligarchákkal vívott elkeseredett küzdelmére, a rendi szellem és felfogás diadalmas előnyomulására vet világot, aminek irodalmi kifejezését IV. László historikusának művében találjuk meg. Béla király Névtelen jegyzőjének korlátlan hatalmú fejedelmével szemben Kézai Simon mester Árpádja csak „első hadnagy, származásra legelőkelőbb, javakban leggazdagabb, hatalomban a legerősebb“, kinek hatalmát a fegyveres nemesség communitas-ának a hadnagyok és bírák felelősségrevonásáig és letételéig terjedő alkotmányos hatalma korlátozza.

AZ ÁLLAMI és társadalmi élet minden ágazatában mélyreható elvi ellentétek, a régi szervezetet kikezdő bomlasztó erők ötlenek szemünkbe,

melyek gyökerükkel mélyen lenyúlnak a XIII. századi fejlődés talajába és szorosan összefüggenek a tatárjárás nyomán keletkezett vigasztalan politikai és gazdasági helyzettel. IV. Béla korlátlan tekintélye, bölcs körültekintése és páratlan erélye meg tudta akadályozni a romboló erők működését. V. István méltó utódjának bizonyul, de korai halálával elszakadt a gát. A helyzet erős uralkodót, céltudatos egyéniséget követelt, aminő IV. Béla és kortársai — Szent Lajos francia, I. Edvárd angol, Hódító Jakab arragóniai, Anjou Károly nápolyi és II. Otokár cseh királyok — voltak. E helyett az örökösödés rendjén egy tízéves gyermek, IV. László került a trónra s nevében a kormányzatot a trónra méltatlan, uralkodásra képtelen anyja vette át. Erős központi akarat és okos kormányzat híján a bomlás gyors ütemben terjedt s a régi állami és társadalmi szervezet széthulló romjai nemsokára maguk alá temették Szent István királyságának korlátlan tekintélyét és hatalmát.¹

HÓMAN BÁLINT

¹ Fenti cikk mutatóvány a „Magyar történet“ sajtó alatt levő II. kötetéből